

MEYYĀFĀRĪKĪN TARĪHĪ'NDE KAFKASYA*

CAUCASICA IN THE HISTORY OF MAYYĀFĀRĪQĪN

Vladimir Minorsky**
Erhan ATEŞ***

Öz

Ahmed b. Yūsuf b. 'Alī ibn el-Ezrağ el-Fāriķi tarafından yazılan *Tārīhu Meyyāfāriķin ve Āmid*'in, British Museum'da iki nüshası bulunmaktadır (Or. 6310 ve 5803). Bu makalede, *Tārīhu Meyyāfāriķin*'in 5803 numaralı nüshası ağırlıklı olmak üzere her iki nüshasından da faydalanılarak Kafkasya ile ilgili bilgiler derlenmiştir. İbn el-Ezrağ eserini üç cilt olarak yazsa da ilk iki cilt günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan üçüncü cilt ise Hulefā-yi Rāşidīn devrinden, yazarın yaşadığı devre kadar geçen devri kapsamaktadır. İbn el-Ezrağ, 1153-1154'te Gürcü Kralı Demetre'nin (1125-1156) hizmetinde bulunduğundan dolayı, yazdığı bu eser Kafkasya tarihine dair önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Yazarın olaylara bizzat şahit olması, eserinde verdiği bilgilerin önemini ve güvenilirliğini arttırmaktadır. İbn el-Ezrağ'ın eserini herhangi bir hükümdara takdim edip bundan bir çıkar sağlama amacının olmaması da eserinin değerini arttırmaktadır. Artuklu tarihinin tek orijinal kaynağı olan bu kitap, Selçuklu ve Haçlı tarihi çalışan araştırmacıların başvuru kaynaklarından birisidir. Bu kitap sayesinde ayrıca Ahlatşahlar, Artuklular ve diğer bazı küçük Anadolu beyliklerine dair de önemli bilgilere sahip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meyyāfāriķin, Kafkasya, Gürcüler, Selçuklular, İbn el-Ezrağ, Tiflis

Abstract

The History of Mayyāfāriķin and Amid, written by Ahmed b. Yūsuf b. 'Alī ibn el-Ezrağ el-Fāriķi, has two copies in the British Museum (Or. 6310 ve 5803). This article has compiled information about the Caucasus by making use of both copies of the *History of Meyyāfāriķin*, mainly the copy number 5803. Although İbn al-Ezrağ wrote his work in three volumes, the first two volumes have not survived. The third volume, which has survived, covers the period from the period of Rashidun Caliphate to the period in which the author lived. Because İbn al-Ezrağ served under the Georgian King Dimitri (1125-1156) between 1153-1154, this work contains important information about the history of the Caucasus. The fact that the author

* V. Minorsky, "Caucasica in the History of Mayyāfāriķin", *Bulletin of The School of Oriental and African Studies*, University of London, 13/1, (1949), pp. 27-35. Çeviriye tarafımızdan Türkçe-İngilizce öz, anahtar kelimeler ve kaynakça eklenmiştir. Dipnotları derginin sistemine uygun hāle getirebilmek ve kaynakça oluşturabilmek için yazarın eksik verdiği bazı çalışmaların künnyeleri tespit edilerek eksiklikleri giderilmiştir. Ayrıca yazarın metin içerisinde verdiği bazı kitap künnyeleri dipnota çekilmiştir. Yazarın metinde köşeli parantez ([]) içerisinde verdiği bilgiler tercümemizde tırnak işareti (« ») içerisine alınmış, köşeli parantezler ([]) ise dergi kurallarına uygun olarak tarafımızdan yapılan eklemeleri ifade etmek için kullanılmıştır.

** Rus şarkiyatçısı ve diplomatı. Avrupada çeşitli üniversitelerde çalıştıktan sonra 1966 yılında hayatını kaybetmiştir.

*** Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Denizli / Türkiye, eates@pau.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0125-0699

personally witnessed the events increases the importance and reliability of the information cited in his account. Moreover, the lack of a political motive such as the presentation of the work to any ruler renders it more valuable. As the only original source of Artuqid history, this book constitutes one of the reference sources for scholars of Seljuk and Crusader history. Thanks to this book, we have also acquired important information about Shah-Armens, Artukids and some other small Anatolian principalities

Keywords: Mâyâfâriğin, Caucasus, Georgians, Seljuks, ibn al-Azraq, Tbilisi.

Giriş

Âmid'in (Diyârbakır) kuzey doğusuna 70 km uzaklıkta ve Dicle'nin sol kollarından birisinde yer alan küçük bir kasaba olan Meyyâfâriğin, önemini Ermenistan (Muş) ile Yukarı Mezopotamya'yı birbirine bağlayan kısa bir yol üzerinde yer almasına borçlu idi. II. Tigran tarafından yaklaşık MÖ 80'da inşa edilen Ermenistan'ın eski başkenti Tigranokerta, muhtemelen Meyyâfâriğin'in¹ hemen yakınında bulunmaktaydı.

İslami dönemlerde Meyyâfâriğin, 572/1176'nın hemen sonrasına kadar yazan Ahmed b. Yûsuf b. 'Alî ibn el-Ezrak el-Fâriki adlı bir tarihçiye sahipti. Onun bu nadir eserinin yegâne iki kopyası British Museum'dadır.² Bu eserin detaylı tasviri ve içeriğinin ilk sistematik takdimi, Yakın Doğu'ya dair Orta Çağ Arapça kaynakları hakkındaki malumatımızı bir hayli arttıran titiz İngiliz tarihçi H. F. Amedroz'a aittir. İbn el-Ezrak'ın eserinin birçok kısmı, Amedroz tarafından İbn el-Kalânisi (1908) adlı yayınının dipnotlarında aktarılmıştır.³ Son yıllarda M. Canard, *Meyyâfâriğin Tarihi*'nin Seyf el-devle⁴ ile ilgili altı bölümünü yayınlamış; Claude Cahen ise erken dönem Artuklulara⁵ dair zengin bilgilerini özetlemiştir.

Hazırlık niteliğindeki bu çalışmalar, Meyyâfâriğin Vakayinamesi'ni ileride yayımlayacak olanlara oldukça yardımcı olacaktır. Ancak var olan iki nüsha eksik ve farklıdır; bu yüzden işi kolay olmayacaktır, bu nedenle en iyi yol, onları paralel sütunlar hâlinde bastırmak olacaktır. Or. 6310 numaralı nüshanın yazısının harfleri çok sıkışık ve noktalardan yoksundur. Or. 5803'ünki ise sona doğru bozulmaktadır. Kâtipler coğrafya ve kişi isimlerinde bile ihmalkârdılar. Müellifin

- 1 Bk. V. Minorsky, "Mâyâfâriğin", *El.*, 3, (1934), s. 157-161 ve A. Manandian, *Tigran II i Rim*, Yerevan 1943, s. 42-46.
- 2 Or. 5803 (200 varak neredeyse eksiksiz) ve Or. 6310 (Or. 5803'ün sadece 170 ve devamını kapsayan, pek çok farklılıkları olan bir miktar kısaltılmış şekli). Fakat muhtemelen Or. 6310, vakanüvisin orijinal nüshasını temsil etmektedir. Her iki yazmanın Amedroz tarafından hazırlanan mukayese tablosu Or. 6310'a dayandırılmıştır.
- 3 Bk. Amedroz'un *JRAS*'taki makalelerine, H. F. Amedroz, "Three Arabic MSS. On the History of Mayyâfâriğin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ekim 1902), s. 783-812 (History of Mayyâfâriğin'nin genel anlatımı) ve H. F. Amedroz, "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriğin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Haziran 1903), s. 123-154 (History of Merwânids); bunlarla birlikte J. Marquart'a yapılan bir zeyl için ayrıca bk. H. F. Amedroz, "Notes on Two Articles on Mayyâfâriğin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 41/1, (1909), s. 170-176.
- 4 Sayf al-daula, *Recueil de Textes*, Alger 1934, s. 71-78, 208-210, 257, 276-280, 283-285.
- 5 Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," *JA.*, 227, (Ekim 1935), s. 219-276. Ortuk şeklindeki önceki okunuş görünüşe göre yanlıştır; fakat Gürcü kroniği, Orduş şeklinde yazar. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, St. Petersburg 1849-1851, s. 369.

(veya müstensihlerinin) grameri dikkatsizdir, öyle ki Yukarı Mezopotamya'daki bazı sıradan Arap talebelerin bile dikkatini celp edebilir.⁶

Bu makalenin amacı, kitabın Kafkasya ile ilgili kısımlarını bir araya getirmekle sınırlandırılmıştır. İbn el-Ezrak'ın önemi, 548-549/1153-1154'te Gürcü Kralı Demetre'nin (1125-1156) hizmetinde bulunması nedeniyle Güney Kafkasya'ya dair hususi bir bilgiye sahip olmasıdır. İbn el-Ezrak, Türkmen hükümdarlarla (Artuklular, Ahlâtlı Şâh-Ermen ve daha küçük emirler) ilişkisi sayesinde Ermenistan'a [Doğu Anadolu] dair oldukça bilgiye sahipti. Onun yaşadığı dönemde, Abhâzya Hanedanı⁷ idaresindeki Gürcistan Hristiyan Krallığı hızlı bir şekilde gücünün zirvesine yükseliyordu. Bagratlı Hanedanı'nın en güçlü kralları: Kurucu IV. David (1089-1125), onun oğlu I. Demetre (1125-1156) ve onun oğlu III. Giorgi (1156-1184) idiler.

O döneme kadar Büyük Selçuklular ortadan kalkmış ve *halefleri* eski tabileri tarafından gölgede bırakılmışlardı. Eski tabileri birleştiklerinde önemli bir gücü temsil etseler de Gürcüler, müttefikleri ve Kuzey Kafkasyadan gelen tebaalarıyla (Kıpçak Türkleri) birlikte kısa süreli kurulan bu ittifaklarla başa çıkabilmişlerdir. Yalnızca Azerbaycan Atabekleri'nin (İldenizliler) ortaya çıkışı, güneye Müslümanlar tarafından bağımsızlıklarından yoksun bırakılan Ermeni topraklarına ve doğuya Hazar Denizi'ne doğru iki yönde gerçekleşen Gürcü yayılmasına bir engel olmuştu. Şirvan hükümdarlarının Gürcülere akrabalık bağları ile bağlantılı olduğu gerçektir; fakat Gürcülerin sağ cenahındaki Gence,⁸ Hristiyan krallarının ileri yönlü politikasına bir engel teşkil etmişti.

En geniş sınırlara III. Giorgi'nin kızı ünlü Kraliçe Tamara (1184-1213) döneminde ulaşılmışsa da kraliçe büyük sıkıntıların arifesinde hayatını kaybetmiştir. Moğolların İndus'un ötesine sürdüğü Celâl el-din Hârezmşâh, İran'ın kuzey batısında birden ortaya çıkmış; son İldeniz'i sürüp, Gürcistan'ı istila etmiş ve Tiflis'i aldıktan sonra geçici bir süre mahallî meselelere müdahil olmuştur. Moğollar onun hemen peşindeydiler ve Gürcüler 1220 yılında Moğolların öncü birlikleri ile ilk kez çarpışmışlardı. İran ve Rusya'da olduğu gibi Moğol hâkimiyeti tabakası, Gürcistan'ın ulusal yaşamını da perdelemişti.

Aşağıda alıntı yapılan pasajların genel mahiyeti, ekseriyetle H. F. Amedroz'un makalelerinden (yukarı bakınız) bilinmektedir, ancak sadece eksiksiz bir tercüme, birkaç detay hariç eseri aydınlığa kavuşturacaktır. İbn el-Ezrak'ın orijinal pasajları, önemlidir; çünkü onlar, Sıbt ibn

6 Herhangi birisi şunları belirtebilir: (a) sayılardaki bu gibi düzensizlikleri: عشرة الف دينار، عشر فوارس، b) toplu isimlerden önceki çoğul fiilleri: وثبوا ال قسوس، وثبوا الاكراد، c) kalıplaşmış kullanımı: وكان قد نفذوا : كان اجتماعت، وكان قد نفذوا : كان

7 Bu örnekte *Abhâz* etnik manaya gelmemektedir. Annesi bir Abhâz prensesi olan Bagratlı prensi Bagrat, 975'te Abhâzya tahtının varisi olmuştur. O, 1008'de Gürcistan (Kartli) tahtına çıkmış ve böylece iki krallık birleşmiştir. Çoruh Havzası'ndaki İspir'in yerli ahalisi Bagratlı Sülalesi; Ermenistan, Gürcistan ve diğer pek çok bölgede hüküm sürmüştür.

8 İlk olarak Kürt Şeddâdilerin ve daha sonra Selçuklu melikeleri ile valilerinin idaresi altında idi. Şeddâdiler hakkında bk. Kasravi, *Pâdşahân-i Gum-nâm*, III, Tehran 1308/1929.

el-Cevzî (ö. 654/1256), İbn Şeddâd (679/1280'de yazdı) ve el-'Aynî (ö. 855/1451) gibi daha sonraki müverrihlerin çoğu kez kaynağı idi.⁹

I

İlk kısımda aktardığım önemli pasaj, Sıbt ibn el-Cevzî¹⁰ ile el-'Aynî'nin¹¹ nüshalarından bilinmektedir. el-'Aynî, İbn Şeddâd'dan alıntı yapmakta ve H. F. Amedroz'un tespit ettiği gibi, "eserinin içeriğinin yaklaşık dörtte birini İbn el-Ezrak'tan almaktadır." Kurucu Kral David'in (1089-1125) zaferi, 1121-1122'de gerçekleştiğinde İbn el-Ezrak beş yaşında olmalıdır; fakat onun 1153'te savaş alanını ziyaret etmesi, bu olaya karşı ilgisini göstermektedir. Ezrak böylece hatıraların hâlâ taze olduğu bir sırada hem Artuqlu hem de Gürcü tarafından savaşın gelişim hikâyesini elde etmiş olmalıdır.

Müslüman fetihlerinden (yedinci yüzyılın ikinci yarısındaki) sonra Tiflis, uzun bir süre Arap valiler tarafından yönetilmiştir.¹² İshâk b. İsmâ'il (Kureyş kökenli) 215/850'ye doğru Tiflis'te bağımsız hâle gelmiş ve Halife Mütevekkil ona karşı, şehri 238/852 sonbaharında alan Türk Emîri Buğay'ı göndermiştir.¹³ Şehir, Hristiyan toprakları tarafından çevrenmesine rağmen Müslümanların elinde kalmış ve 210/825 ile 331/942 yılları arasında Tiflis'te Abbâsî dirhemleri basılmıştır. Gürcüler, 421/1030 yılında Tiflis Emîri Ca'fer ile bir ittifak yapsalar da Kral IV. Bagrat (1027-1072) kısa bir süre sonra Tiflis'i kuşatmış ve Ca'fer'in ölümünün ardından şehre kabul edilmiştir.¹⁴ Selçuklu sultanı Alp Arslan, Aralık 1068'de Tiflis'i fethetmiş ve orayı Gence'nin eski hâkimi Şeddâdî Fazlun'a vermiştir. Gürcüler kısa bir süre sonra onun hâkimiyetini kesintiye uğratsalar da Bagrat bir kez daha Tiflis'e bir *Sithlaraba* (*Seyyid el-'Arab?) yerleştirmiştir.¹⁵ "Kurucu" Kral II. David'in [IV. David] Tiflis'i nihai bir şekilde ele geçirmesi 515/1121-1122'deydi, ancak mahallî "emîrlerin" adları – görünüşe göre Ca'fer Hanedanı'nın zürriyeti – daha sonraki dönemlerde bile zikredilmiştir.

9 Krş. Brosset'in alıntılarının zenginliği ile hâlâ eşsiz olan *Histoire de la Géorgie'si* (I, St. Petersburg, 1849-1851) ve Defrémery'nin Güney Kafkasya hakkındaki Müslüman metinlerinden seçmeleriyle. M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", *JA.*, XIII, (1849), s. 457-523 (başlıca olarak İ. Eşir'den 429, 514, 517, 548, 550, 556, 557-558, 561, 599, 601, 602, 603, 605, 618, 619, 620, 622, 623, 624 yılları). Bu yazı serisinin devamının: 1849, XIV, s. 447-514; 1850, XVI, s. 50-75, 153-201; 1851, XVII, s. 105-162, konumuzla ilgisi yoktur.

10 M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", s. 485.

11 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/2, s. 239.

12 Bk. V. Minorsky, "Tiflis", *EL.*, 4, (1934), s. 752-763. Gürcü Kroniği, David'in yaklaşık olarak 1122'de "400 yıldan beri Perslerin kontrolünde olan Tiflis'i" ele geçirdiğini söylemektedir. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 367.

13 Bk. V. Minorsky, "Transcaucasia", *JA.*, 217, (Temmuz 1930), s. 57-62 (Taberî'nin teferruatlı paragrafının olduğu kısım tercüme edilmiştir, Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Tarih el-Rusul ve el-Mülük*, III, nşr. M. J. De Goeje, Lugdunum Batavorum 1882-1885, s. 1414-1416).

14 İ. Eşir, 429/1037-1038 yılları başlığı altında sadece Abhâz kralının Tiflis'i kuşattığını, ancak Oğuzlardan korktuğu için kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldığını söylemektedir. İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. J. Tornberg, IX, Leiden 1863, s. 311.

15 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 334.

İbn el-Ezrak, Ca'feroğulları'nın hâkimiyetinin başlangıcını, yaklaşık olarak 315/927'ye yerleştirir. Biz Emir Ca'fer'in kökeni hakkında bilgiye sahip değiliz ve onun İshâk ibn İsmâ'il ile bağlantılı olup olmadığını bilmiyoruz. Yazarımızın sözünü ettiği Tiflis'teki kırk yıllık anarşi, Fazlûn'un sıkıntılı ve görünüşe göre kısa olan Tiflis'teki yönetimi (1068'den sonra) ile 1121 yılı arasındaki döneme yerleştirilmelidir.

Tuğrul ibn Muhammed tarafından gönderilen bir "haminin" Tiflis'te ortaya çıkışının detayı ilginçtir. Bu Selçuklu sultanı, 526-528/1132-1134 yılları arasında kısa bir süre hüküm sürmüştür ve bu gelişme Tuğrul İbn Muhammed'in Arrân'da (günümüzde Sovyet Azerbaycanı) [Bugün Arrân bölgesi, Azerbaycan Cumhuriyeti içerisinde] Atabeyi Kün-toğdı'nın vesayeti altında kaldığı sırada meydana gelmiş olmalıdır.

Selçuklu Tuğrul ibn Muhammed'in akına katılma vaadi, bazı ilginç mektuplaşmaları da beraberinde getirmektedir. Abisi Maḥmūd 511/1118'de tahta çıktığında Tuğrul henüz bir çocuktur. Onun ilk atabeyi Zencân ve Abhar hâkimi Şir-gir idi; fakat Kün-toğdı onun tımarını ele geçirmiş ve vazifesini devralmıştı.¹⁶ Tuğrul, Sançar'ın Rey'i ziyaretinden sonra Gilân, Deylem, Zencân, Kâzvin, Sâvâdan oluşan bir iktâ almıştır.¹⁷ Tuğrul (daha doğrusu atabeyi) 514 yılında Maḥmūd'a karşı ayaklanmış, Azerbaycan üzerine yürümüş ve Gence'yi ele geçirmiştir. Kün-toğdı, Şevval 515/Aralık 1121'de ölmüş ve Tuğrul, Şir-gir ile Merâğa hâkimi Aḥmedîl¹⁸ tarafından desteklene de isyan kısa sürede yatışmıştır. Bundan dolayı, İbn el-Ezrak'ın, Tuğrul'a Arrân ve Gence hâkimi olarak atf yapması, tamamen MS 1121 yılı içerisinde. Tuğrul'un Tiflis önlerine varmasının imkânsızlığı, Sultan Maḥmūd'un Bağdat'tan kendisinin üzerine gönderdiği askerî birlikler tarafından planlarının bozulması ile açıklanmalıdır.¹⁹ Sonunda Tuğrul, Muharrem 516'da (Mart 1122) Maḥmūd'a itaat etmiştir.²⁰

Metnimiz, Tiflis halkının, Tuğrul'dan kendilerini korumasını talep ettikten sonra, Gürcü kralı tarafından kendilerine gönderilen bir "hamiyi" kabul ettiğini ileri sürmektedir. Onlar aşağıda aktarılan pasajda belirtilen sonuç nedeniyle, Gürcü kralına karşı Artuklu İl-Gâzî'den yardım istemişlerdir.

16 İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 414; Büdüri el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-'uşra*, I, nşr. M. TH. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1886, s. 123.

17 *Age*, s. 134.

18 Bk. V. Minorsky, "Marâgha", *EL*, 3, (1934), s. 261-266.

19 İ. Eşir'in (İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 398 ve 434) olaylarla ilgili açıklaması kısadır ve detaylarda İbn el-Ezrak'tan farklılaşmaktadır. O ilk olarak Gürcülerin Müslümanlara karşı akın yaptıklarını kaydetmektedir. Aralarında Arrân ve Naḥçıvan hâkimi Tuğrul ile atabeyi Kün-toğdı'nın da olduğu ilgili idareciler, sefer için bir ittifak planı yapmışlardı. Bazı Kıpçakların sahte teslimiyeti, Müslüman askerler içinde karışıklık çıkartmıştı. 514/1120-1121'deki savaştan kaçanlar içerisinde Tuğrul'dan da bahsedilmektedir. Ondan sonra David'in Tiflis kuşatması 515'e kadar sürmüştür. Özellikle Şirvandaki Derbend'den gelen sığınmacılar, 516'da Sultan Maḥmūd'a Gürcülere karşı sefere çıkması için yalvarmışlardı. Maḥmūd, Hemedan'dan Şamâhî'ye ilerlemişti. Veziri Şems el-Mülk 'Osman (Nizâm el-Mülk'ün oğlu) daha ileri harekete karşıydı. Gel gör ki Gürcüler, Kıpçaklar ile tartışmışlar ve bir süre sonra sultan (Cemâzi II 517/Ağustos 1123) Hemedan'a geri dönmüştür. Ayrıca krş. İbn el-Kalânîsi, *Zeyl Tarih Dimâşk*, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908, s. 205.

20 İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târîh*, X, s. 421.

Kral Demetre devrine ilişkin olarak hem resmî Gürcü kronikleri²¹ hem de Ermeni tarihçiler²² çok kısıtlı bilgiler vermektedirler.²³ Tanınmış numizmat Profesör E. A. Pakhomov şöyle yazmaktadır: “Demetre'nin Gürcistan'daki bazı kalelerden (Dmanisi vb.) Selçuklu garnizonlarını çıkarmayı ve bazı doğu sınırlarına akınlar yapmayı başardığı bilinmektedir. Onun Gence seferinin zafer hatırası, hâlâ Gelati Manastırı'nda tutulan Gence şehrinin demir kapısıydı. Öte taraftan Demetre, babası tarafından kısa süreliğine ele geçirilen Ani'yi kaybetmiştir. Gürcü kroniği, onun Selçuklular ile ilişkisine dair sessizdir. Onun sikkelerinde Irak Selçukluları ile halifenin adlarının sembolize edilmesi, Demetre'nin Müslümanlara tabiiyetini bildirmek zorunda kaldığının apaçık delilini taşımaktadır.”

1122'de Tiflis'in ele geçirilmesi, başkent in ve görünüşe göre darphanenin de bu kente taşınmasından sonra şehirde genel olarak Müslümanların etkisi oldukça artmıştır. Komşu ülkelerle ilişkiler çok canlı bir hâle gelmiş; Arapça, kralın kâtibiyken İbn el-Ezrak tarafından önerildiği için diplomatik bir dil rolü oynamaya başlamıştır. Bizans tipi sikkelerle bağlantısını kaybeden ve bir Müslüman sikkesi görüntüsü alan Gürcü sikkelerinin üzerinde Arapça semboller gözükmektedir. Kralların Bizans'a özgü unvanları ise tamamen ortadan kaybolmuştur.

Demetre'nin sikkelerinden biri, ön yüzünde *melik el-mülük* (Arapça) ile *D.* sembolü (Gürcüce), arka yüzünde ise *Maħmūd ibn Muħammad* (1118-1131) yazısını taşımaktadır. Başka bir sikke ise ortada *melik el-mülük Hısām el-Mesih Dimitri* (Arapça) ile *D.* sembolünü (Gürcüce), arka yüzünde *el-Muħtafî li-emri'llâhi emir el-mü'minin* (1136-1160) ve (muhtemelen) *Mes'ud* (1133-1152) yazısını taşımaktadır.²⁴

Bu durum, Demetre'nin Müslüman vatandaşlarına davranışındaki aşırı dikkatini açıklamaktadır.

Demetre'nin diplomatik ilişkilerinin çok ilginç bir yansıması, oldukça beklenmedik bir yerde Ğorasandaki Beyhağ şehri kroniğinde bulunmuştur.²⁵ “Safer 543/Haziran-Temmuz 1148'de Ya'küb (?) oğlu Dāvūd'un oğlu olan, Mesih'in Kılıcı (*Hısām el-Mesih*) lakaplı Abħāz Kralı Dīmītriyūs, elçisi yoluyla Allah ruhunu kutsasın yüce Sultan Sancar ibn Melikşah'a bazı sorular gönderdi. Bana Arapça ve Süryanice bir cevap yazmam emredildi. Çünkü onlar soruları bu iki dilde yazmışlardı. Bu soruların ve benim cevaplarımın suretleri, dünyanın uzak bölgelerine gitti

21 M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 381.

22 *Age.*, I/2, s. 244-248.

23 Yeni bulunan “History of the Kings Demetrius I, George III, Tamar, ve George IV” Gürcistan'da Profesör Javakhvili tarafından yayınlanmıştır, *The Contemporary Chronicler of George Laša*, Tiflis 1927. Bk. Prince C. Toumanoff, “Medieval Georgian Historical Literature”, *Traditio*, 1, (1943), s. 139-182 (bilhassa sayfa 157) ile C. Toumanoff, “The Oldest Manuscript of the Georgian Annals: The Queen Anne Codex (QA), 1479-1495”, *Traditio*, 5, (1947), s. 342. «Ek not – Prince Toumanoff, kibarlık yaparak Kraliçe Ann'in kroniğinden (1927'de keşfedilen ve 1942'de Gürcü Akademisi tarafından yayınlanan) I. Demetre devri ile ilgili bir pasajın çevirisini bana yolladı, s. 237-239. Sadece bu yeni metin, daha David döneminde oğlu Demetre'nin, “görgü tanıklarına hayranlık uyandıran savaşları başlattığı” yer olan “Şirvan”a gönderildiğini söylemektedir. O, MS 1130'da (H. 624) Söħmen'in (Sukmān) adamlarını kaçmaya mecbur etmiş ve bütün “Persiandomlar”ın (sparsētōbisa) kafalarını kesmiştir. Bu dönemde Müslüman ile “Fars” eş anlamlıydı. Yeni kaynak İbn el-Ezrak'ın açıklamasına hiçbir şey eklememektedir.»

24 Pakhomov, “Moneti Gruzii”, *Zap. Numizm. Otd. Imp. Ross. Archeol. Obsch.*, I/4, (1910), s. 1-132, bk. s. 81-86.

25 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhağ*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317/1938, s. 163.

ve kervanlar onları taşıdı (ve *sāra bihā el-rakb*).” Bu Arapça mektup, İbn el-Ezrak’ın bir atası (Gürcistan’a en erken 1153’te varan) tarafından yazılmış olmalı.

Tercümem için çoğunlukla noksansız Or. 5803 takip ederken, şüpheli yerlerde her zaman daha anlaşılır olan Or. 6310’u okumayı tercih etmekteyim.²⁶

(Or. 5803, vr.160b) *Necm el-din İl-Gāzî’nin yönetimi (500-516) ve onun Mifarkîn’indeki hakimiyetinin kaydı...*²⁷

(Or. 5803, vr.161a, 21. satır = Or. 6310, vr.102a, 7. satır) Tiflis halkının, 515 (MS 1121/1122) yılında Necm el-din İl-Gāzî’ye Tiflis’i teslim edebileceklerini söylediği, ona (gelmesi için) davet gönderdiği bildirilmektedir. Tiflis 40 yıldır halkın kontrolü altındaydı (*kane lāha biyadi ehlihā*). Oranın hâkimleri (*mullāk*), yaklaşık 200 yıldır Benü Ca’fer adı ile anılan yerli halktan bir aileydi (*ḡaum*) ki bundan sonra aile büyükleri perişan olmuş, (işleri) bozulmuş ve Tiflis’in yönetimi her ay işleri birisinin idare ettiği halka geçmiştir (vr. 161b). Bu şekilde onlar 40 yıl devam etmişlerdi. Gürcü ve Abhāz kralı Melik Dāvūd (1089-1125) şehre büyük sıkıntılar getirmiş ve karışıklığa sürüklemiştir. Bunun sonucunda halk; Gencē ve Arrān hâkimi, Sultan Muhammed’in oğlu Sultan Tuğrul’a önceden haber göndermişti. Sultan Tuğrul da onlara bir hami (*ṣḡhne*) göndermiş,²⁸ fakat Gürcü kralının baskısı devam etmiştir.²⁹ Onlar bu şekilde bir süre devam etmişler ve on atlı bir hami (almaları) koşuluyla krala her yıl 10.000 dinar ödemeyi kabul etmişlerdi.³⁰ Onlar bu şekilde (de) bir süre devam etmişlerdir. Daha sonra onlar, Necm el-din İl-Gāzî’ye bir davet göndermişler ve bunun üzerine İl-Gāzî büyük bir ordu ile yola çıkmıştır. Necm el-din İl-Gāzî’ye, o yıl boyunca kendisiyle birlikte hareket eden ve kızı Guhār Ḥātūn³¹ ile evli olan damadı Arap kralı Dübeys b. Şadaḡa³² eşlik etmiştir.³³ Necm el-din İl-Gāzî bu şekilde orduyla yola çıkmış ve «Duvin şehrinin (hecelenişi: *medīne Deveyn*) bağlı olduğu, Bitlis ve Erzīn hâkimi Şems el-devle Toğan-Arslan’a haber göndermiş ve ona doğu tarafından Tiflis’e girmesi için emir vermişti».³⁴ Daha sonra Necm el-din İl-Gāzî yoluna devam etmiş ve yanına Nubāta oğlu Kāḡī ‘Alem el-din ile

26 Bk. İbn el-Kālānisî’deki bir dipnotta tekrarlanan Arapça metin, İbn el-Kālānisî, *Zeyl Tarih Dimaşk*, s. 205-206.

27 İbn el-Ezrak’ın metninde bu ad, daha resmi olan *Meyyāfariḡin* ile yan yana bir şekilde çoğunlukla *Mifarkîn* olarak belirtilmektedir, krş. Süryanicede *Mipherḡēt*.

28 Bence burada “hamiden” kasıt tamamen *ṣḡhne* (kökeni hâlâ belirsiz olan) terimini açıklamaktır.

29 Or. 5803’te pasaj açık değildir, fakat Or. 6310 vr.102b anlaşılır: *mā zālet*.

30 Bu hadisede Gürcü kralı kastedilmiş olmalıdır. Tiflis halkı, Tuğrul’dan gelen yardımın yetersizliğinden dolayı zalimin kendisine yönelmiş ve koruma bahanesi altında ona büyük bir haraç ödemiştir.

31 Son hecesi vurgulu olan *Guhār*, *Gevher* adının Farsça-Türkçe telaffuzunu ifade etmektedir.

32 Dübeys (1108-1135), Sultan Maḡmūd’a karşı entrika çevirmişti. Sultan Maḡmūd, Şevvāl 514/Aralık 1120-Ocak 1121’de Hille’ye ilerlemiş ve Dübeys, İl-Gāzî’ye kaçmıştır, bk. İ. Eşir, *el-Kāmil fi’t-tārīḡ*, X, s. 398.

33 Or. 6310: *el-Mezyedî*’yi eklemektedir.

34 Or. 6310 bu bölümü çıkartmaktadır. Daha sonra aniden Tuğrul’un Cenzēden, “Faḡr el-din Toğan Arslan el-Aḡdeb’in Duvīn bölgesinden (nāhiye)” hareket ettiğini söylemektedir. Onların savaşa bundan başka katılımları belirtilmemektedir. Sonuç olarak, Or. 5803’te Erzēne (yani Meyyāfariḡin ve Bitlis nehirleri arasında bulunan vadiye) bağlı olan Duvīn, bk. Cl. Cahen, “Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides,” s. 224 ile Arran sınırları içerisindeki, Aras’ın kuzeyine uzanan eski Ermeni başkenti Duvīn/Dvin arasındaki bir karışıklıktan şüphelenmekteyim, bk. Yāḡūt, *Dabīl* başlığı altına. el-Aḡdeb, Tuğrul’la uyumlu ilerlemek için ya Aras’ı geçmek (küçük bir harekāt değil!) zorundaydı ya da asıl kasıt el-Aḡdeb değil, kuzey Dvin’le bağlantılı bir “Faḡr el-din”edir.

o sırada Mardin³⁵ kâdisı olan onun oğlu Kâdî 'Alem el-din Ebu'l-Feth el-Kebîr'i ve ayrıca (kral ile) kalan Vezir Ebû Temmâm ibn 'Abdûn'u almıştır. Onlar kadı ile vezirin tartıştığı Erzen el-Rûm'a (Erzurum) varmışlardı. Necm el-din ordusuyla birlikte el-Ġars (Kars)³⁶ şehrinden (vilâyet) geçerek, Tharyâlith (Trialeti)³⁷ yolu boyunca içeri girdi. Bütün ordunun Tiflis kapısında bir araya gelmesi kararlaştırılmıştı. Sultan Tuğrul-Bey, Cenzê (Gence) tarafında hazırlıklar yapmıştı. Kambur (*el-aḥdeb*) Toğan Arslan, *Duvînden hareket etmişti.

Necm el-din o kadar ileri gitti ki onun ile Tiflis arasında sadece yarım günlük bir dağ mesafesi (kalmıştı). Bunun üzerine Kral Dâvûd, oğlu Dîmiṭrî ile beraber batı tarafından büyük bir orduyla birlikte hareket etmiştir. O, Müslümanların o dağın eteğinde durdukları ve Sultan Tuğrul ile Kambur Şems el-din'in ordularıyla birlikte oraya henüz varmadıkları sırada dağdan (Müslümanların) üzerine hücum etmiştir. Onlar büyük bir savaş yaptılar. Bunun neticesinde Necm el-din esir alınmış ve adamlarının çoğu öldürülmüştür. Kâfirler onlardan büyük bir ganimet aldılar. «Daha sonra?» Necm el-din (ve Dübeys) küçük bir askerî birlikle kaçmışlardır, (fakat) günümüze kadar (Gürcüler ile) birlikte orada kalan esirler vardır.

{Tiflis'e girdiğim 548/1153 yılında savaş alanını gördüm ve orada kaldım.³⁸ Daha sonra Abhâz kralının hizmetine girdim ve onunla kaldım.

Onunla yola çıktım ve yaklaşık 70 gün ülkesinde (vilâyet) onunla birlikte seyahat ettim. O, el-Lân'a (Alan), Derbend tarafına ve Abhâz³⁹ ülkesine (vilâyet) gitti. Abhâz vilayetindeki birkaç günün ardından, kralın konakladığı yüksek bir kale içerisindeki, bir dağın eteğinde bulunan geniş bir kuleye vardık (Or. 6310 *fe-nazale el-melik hunâke*). Abhâz kralı bana dedi ki: “Ey falanca kişi, bu kalede halkına (ve İl-Gâzî'ye) yabancılaşmış (**mustağrib*) bir esir var.⁴⁰ Yarın onu görmeye git ve nereden olduğunu sor”. Ben bu konuya ilişkin kararımı verdim ve kendi kendime dedim ki: “Yoluna gitmesi için kraldan onu serbest bırakmasını istemeliyim.” O geceyi geçirdim, ancak sabah olduğunda krala ülkesinin bazı kısımlarının kendisine karşı isyan ettiği

35 Or. 6310, vr.102b, oğlunun babasına eşlik etmediğini, – Or. 5803'ün ileri sürdüğü (ma'ahu) gibi – onun, yazarın zamanında Mârdin kâdisi olduğunu bildirmektedir.

36 Cüveynî'de de bu şekilde hecelenmiştir. Cüveynî, *Kitâb-ı Târih-i Cihân-güşâ*, II, nşr. Muhammed Kazvini, Leiden 1916, s. 161.

37 Trialeti; Kür'ün güneyinde, Gori'nin yukarısında bir bölge. İstilacılar, Kür'e Kars-Ardahan-Aḥalkelek yolu ile ulaşmak zorundadırlar. Gürcü kronikleri, Manglis ve Did-Gor(n)'iden de bahsetmektedirler, M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 366.

38 1153'te Kral Demetre'nin hizmetinde olan yazarın kişisel deneyimlerini parantezlerin {}içine yazdım.

39 *Abhâz* (Or. 6310'daki bu yerde çıkartılmıştır), Or. 5803'te açık bir şekilde okunmaktadır. Fakat herhangi birisi Şirvan'ın bölgelerinden birisi olan **Lâyçân* (اللايجان) ve *Abhaz'ın* (الابخاز) Arap kaynaklarında bulunan karışıklığını da göz önünde bulundurmalıdır, bk. *Hudûd al-Âlam the Regions of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London 1937, s. 408. Kral Demetre, Kafkasya'nın doğu kısmını idare ederken, Lâyçân (ünlü kaleleriyle) onun seferlerinin coğrafi sınırları içerisinde girmiş olmalı. Daha önemlisi Demetre'nin harekâtının büyüklüğünü gösteren Derbend ve Alan topraklarına atfı yapılmasıdır. Bu dönemde Derbend, Şirvânşahlr ile kavgalı olan bir hanedana sahipti. M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I/1, s. 364 ve Pakhomov, *O Derbendskom Kniazhestve*, Bakü 1930.

40 Or. 5803: المستعرب و هو اسير من قومه فعارى (metinde böyle) و اصعد اليه من الغد (metinde böyle) Or. 6310, vr.103a: المستعرب و هو اسير عن قومه و ابل غازی فاذا كان الغد اصعد اليه.

haberleri ulaştığından yola çıkış borazanları (vr.162a) çaldı. Bu haberler ulaşınca kral ve tebaası yola çıktılar ve bu adamla görüşmek benim için imkânsız oldu.}...⁴¹

Necm el-din mağlup olduğu ve maiyeti ile geri döndüğü sırada, Abhâz kralı ganimet ve esirler ile yola çıkmış ve bir süre kuşattığı Tiflis'in önünde durmuştur. O daha sonra batı tarafından surlara gedik açmış ve kılıç yoluyla (*seyfen*) şehre girmiştir (vr.163a). Orayı yakmış ve tamamen yıkmıştır, ancak üç gün sonra şehir halkına *emân* vermiş, kalplerini yatıştırmış ve onları fazlasıyla ihsanlar içinde bırakmıştır. Çünkü o sene Abhaz Kralı, onların vergilerini, vazifelerini (*el-muân*), taksitli ödemelerini (*aḳṣat*) ve *ḥarâcı* kaldırdı. O, bugün bile geçerli olan anlaşmaya göre Müslümanlara arzuladıkları her şeyi vermeyi taahhüt etmişti. Bununla, domuzların⁴² Müslüman kesimine ve şehrine getirilmemeleri, orada veya pazarda kesilmemeleri (garanti edildi). Abhaz kralı, bir tarafında sultanın ve halifenin⁴³ adı, diğer tarafında Allah'ın ve peygamberin – ona selamet olsun – adı bulunan dirhemleri onlar için bastırmıştı, (hâlbuki) kralın kendi adı dirhem bir yüzünde yer alıyordu. Şehirde (*el-beled*) (kralın) bir Müslüman'a zarar verenin kanının (*ahdara damahu*) (akıtılmasına) izin verdiği ilan edilmişti. Kral, onlara halka açık bir şekilde ezan, namaz ve (Ḳur'ân) okumaları için izin vermişti; ayrıca cuma vaazları ile halka açık ibadetlere devam edilmesini ve minberden halife ve sultandan başka hiç kimse için dua edilmemesini garanti etmişti. O ayrıca Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin Tiflis'teki İsmâ'il⁴⁴ Hamamı'na girmeyeceklerini taahhüt etmişti. O, bir Gürcü'ye her yıl 5 dinar, bir Yahudi'ye 4 dinar ve bir Müslüman'a 3 dinar değerinde para vergi koymuştu (*vazzafe ḥidmete*). O, Müslümanlara karşı oldukça kibardı; o, şüfiler ile âlimleri mertebelerine (?)⁴⁵ saygı göstererek ve Müslümanlar arasında bile sahip olmadıkları şeyleri (onlara bahşederek) onurlandırmıştı.

{548/1153 yılında Tiflis'e girdiğimde bu imtiyazların (*şurût*) tamamına şahit oldum. Hizmetinde bulunduğum Abhâz Kralı Demetre'nin (1121-1156) Tiflis'e nasıl ayak bastığını ve orada birkaç gün ikamet ettiğini gördüm. O aynı cuma ulu camiye gelmiş ve hatibin karşısındaki bir yere (*dakka*) oturmuştu. Hatip vaaz verirken ve halk ibadet ederken o yerinde kalmış ve ḥuṭbenin tamamını dinlemişti. Daha sonra dışarı çıkmış ve camiye (*aṭlaḳa bi-resm el-câmi'*) 200 altın dinar bağış yapmıştır.

Âlimler, vaizler ve ileri gelenlerin ona refakat etmek istediklerini, şüfilerin ona dualar ettiklerini gördüm. Kral ise onlara eşsiz bir güven duymakla beraber, ihsanlarda bulunmuş ve

41 Bundan sonra Or. 5803 "515/1121 yılında – (ilki? doğrudur) – kralın Halep'te ...vân olduğu bildirilmektedir" bilgisini araya ilave etmektedir.

42 Or. 6310'da bölüm daha nettir.

43 Yukarı bk. s. 6-7.

44 Muhtemelen İshak'ın babası, Halife Emîn (MS 809-813) zamanında Gürcistan'a yerleşen İsmâ'il b. Şu'ayb, bk. Ya'ḳübî, *Tarih*, II, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1883, s. 528.

45 Or. 5803, vr.163b: جعل لاهل العلم... اكرام المنازل و ما ليس لهم عند المسلمين ... من الحرمة و الاكرام سبب ابن el-Cevzi'nin nüshasında, Demetre "şüfiler, şairler ve vaizler için ribâtlar ve hanlar inşa ettirmişti", bk. M. Defrémery, "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", s. 485.

ödüllendirmiştir. Ben, onun Müslümanlara Bağdat'ta olsalar bile göremeyecekleri kadar, kendine has bir saygı duyduğuna şahit oldum.}

516/1155 yılında [doğrusu 1122'dir] Kanca (*Gence) olarak bilinen Cenzê, şehrinde bir deprem olduğu, şehrin bir kısmının yıkıldığı (*inḥasaḡa*) ve surlarının tahrip olduğu bildirilmektedir. Kral Dāvūd maiyeti, süvarileri ve piyadeleriyle oraya gitmiş ve (halkın) bütün eşyalarını ve orada var olan her şeyi yağmalamıştır. O, halkın büyük çoğunu öldürmüş ve sayılamayacak kadar çok kişiyi esir etmiştir, esirler sayılarının çokluğundan dolayı yük arabalarında (*alā 'ical*) Tiflis'e (getirilmişlerdi) (vr.162b). Müslüman esirler koyun sürüleri (*ḡut'ān*) gibi sürülmüşlerdi.⁴⁶ Kral da onlar ile birlikte Tiflis'e girmişti. Tiflis halkı esirlerin çoğunu satın alarak, onları serbest bırakmıştı. Tiflis halkından bazı kişiler bana: "Güçten düşüşümüz bu dönemden itibaren başladı" demişti.

«515/1121 yılında Mamdūd'un (?) Şam Ulu Cami'nde öldürüldüğü ve kalede gömüldüğü rivayet edilmektedir.⁴⁷ 515'te, Necm el-din'in 506 (*516/1122) yılında kaldığı Mârdin'e geri döndüğü söylenmektedir, o daha sonra Mifarkin'e bağlı Evşel el-Hayna'ya [Evselu'l Hine] gitmek için yola çıkmış ve orada Şam valisi Tuğ-tegin'in kızı olan eşi el-Ḥâtün ile kalmıştır. Orada hasta olmuş ve 27 Ramazan Perşembe günü (29 Kasım 1122'de) ölmüştür.»

II

Kısa ikinci pasaj, İbn el-Ezrak'ın Kral Demetre'nin maiyetindeki seyahatleri ile ilgili açıklamalarını tamamlamaktadır. İbn el-Ezrak'ın, Kral Demetre'nin doğuda Derbend civarına kadar faaliyet gösterdiğini tekrardan doğrulaması önemlidir.

(Or. 5803, vr.176b = Or. 6310, vr.136a) «Merhum Ḥisām el-din Timur-taş (İl-Gâzî'nin oğlu) – Allah'ın rahmeti üzerine olsun-, (soylu) ailelerin beylerine saygı gösterirdi; o, onların durumlarını gözetir ve (bu) aileleri cezalandırmayı düşünmezdi.... Her ne zaman din adamlarının ve âlimlerin bir temsilcisi onu ziyaret etse, o ona attan inmesini teklif eder ve onu onurlandırdı ve ona büyük hediyeler verir ve istediği her şeyi ona sağlardı....»

{Ben, Ḥisām el-din öldüğünde⁴⁸ bütün ülkenin kralı, Dāvūd'un oğlu Abḡâz Kralı Demetre'nin hizmetinde Kürc (Gürcüler) ülkesindeydim (vilâyet). 548/1153 yılında Tiflis'e vardım ve kralın hizmetine girerek, Alan, Abḡâz ve Derbend vilayetlerini kralla birlikte dolaştım. Kral, 21 Mart 1154/4 Muharrem 549'da Derbend vilayeti yakınlarındayken beni çağırıldı ve bana: "Efendin Ḥisām el-din öldü. Haberler bugün bana ulaştı." dedi.}

46 Gence'deki bu deprem 534/1139'da Atabek Ḳara-Sunḡur zamanında olandan farklıdır, bk. İ. Eşir, *el-Kâmil fi't-târiḡ*, XI, s. 51 ve Vardan, M. Brosset, *Histoire de la Gêorgie*, I/2, s. 416. Kral David'in davranışı Kral Demetre zamanında çok aşırı olurdu.

47 Or. 6310'da çıkartılmıştır. Belki de Musullu? Emir Mevdūd'dur. Fakat o, 507/1113'te Şam'da öldürülmüştür, bk. İbn el-Ḳalânîsi, *Zeyl Tariḡ Dimaşḡ*, s. 187. Tüm paragraf sonraki eklemelerin kesin olmadığını yansıtmaktadır.

48 O, 516 (Kasım 1122)'da hüküm sürmeye başlamış ve "547/1152'nin sonuna doğru veya belki de 548/1153'te" ölmüştür, bk. Cl. Cahen, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," s. 254.

«Hisam al-din döneminde Mîfarķin'de Hacıp Ebü Bekr Bayram ile 'Oşman Hūmartāş el-Hācc'dan oluşun ve her birisi Hācip Bayram'a (kadar) sırayla (atanan) bir grup vali vardı.⁴⁹ (Daha sonra) o, Hācip Yūsuf Yınāl'ı atamıştı. Ondan sonra onu kovmuş ve kendi ailesine (*tahta dārihi?*) bağlı olan iktalar bağışlamıştır. Atabek Zengi (iktaları?) ondan almıştı. Ve o (?), adı Kuruğli (metinde aynen Kiz-oğli?) adı taşıyan ve emire (?) tabi olan bir *mamlūk*'u Mîfarķin'e atamıştır. Bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir.»

49 Or. 6310 vr.137a : “ve o, Mîfarķin valiliğine, iki kez atanan Hācip Bayram hariç, her biri kısa bir dönem için atanan, Hūmar-tāş el-Hācc'in oğulları Hācip Ebü Bekr, Bayram ve Oşman'ı atamıştı.” vb.

KAYNAKÇA

- Amedroz, H. F., "Three Arabic MSS. On the History of Mayyâfâriqin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Ekim1902), s. 783-812.
- Amedroz, H. F., "The Marwânid Dynasty at Mayyâfâriqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Haziran 1903), s. 123-154.
- Amedroz, H. F., "Notes on Two Articles on Mayyâfâriqin", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 41/1, (1909), s. 170-176.
- Bündârî el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nuşra ve nuḥbetü'l-'uşra*, I, nşr. M. TH. Houtsma, Lugduni-Batavorum 1886.
- Brosset, M., *Histoire de la Gèorgie*, I/1, St. Petersburg 1849-1851.
- Cahen, Cl., "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides," *JA.*, 227, (Ekim 1935), s. 219-276.
- Cüveynî, *Kitâb-ı Târih-i Cihân-güşâ*, II, nşr. Muhammed Kazvini, Leiden 1916.
- Defrémery, M., "Fragments de Géographes et d'Historiens Arabes et Persans Inedit", *JA.*, XIII, (1849), s. 457-523.
- Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Tarih el-Rusul ve el-Mülük*, III, nşr. M. J. De Goeje, Lugdunum Batavorum 1882-1885.
- Ḥudūd al-'Ālam *the Regions of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London 1937.
- İbn el-Eşir, *el-Kâmil fi't-târîḥ*, nşr. J. Tornberg, IX, Leiden 1863.
- İbn Funduḳ, *Târîḥ-i Beyhaḳ*, nşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317/1938.
- İbn el-Ḳalânîsî, *Zeyl Tarih Dımaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Leiden 1908.
- Kasravi, *Pâdşahân-i Gum-nâm*, III, Tehran 1308/1929.
- Manandian, A., *Tigran II i Rim*, Yerevan 1943, s. 42-46.
- Minorsky, V., "Transcaucasia", *JA.*, 217, (Temmuz 1930), s. 57-62.
- Minorsky, V., "Maiyâfâriqin", *EL.*, 3, (1934), s. 157-161.
- Minorsky, V., "Marâgha", *EL.*, 3, (1934), s. 261-266.
- Minorsky, V., "Tiflis", *EL.*, 4, (1934), s. 752-763.
- Pakhomov, "Moneti Gruzii", *Zap. Numizm. Otd. Imp. Ross. Archeol. Obshch.*, I/4, (1910), s. 1-132.
- Pakhomov, *O Derbendskom Kniazhestve*, Bakü 1930.
- Sayf al-daula, *Recueil de Textes*, Alger 1934.
- The Contemporary Chronicler of George Laşa*, Tiflis 1927.
- Toumanoff, Prince C., "Medieval Georgian Historical Literature", *Traditio*, 1, (1943), s. 139-182.
- Toumanoff, C., "The Oldest Manuscript of the Georgian Annals: The Queen Anne Codex (QA), 1479-1495", *Traditio*, 5, (1947), s. 340-345.
- Ya'kûbî, *Tarih*, II, nşr. M. T. Houtsma, Leiden 1883.